

RECENZII

Frans de Waal, *Mama: ultima îmbrățișare.* *Ce ne spun emoțiile animalelor despre noi înșine,* București, Editura Humanitas, 2020

În primăvara anului 2019 apărea, la Editura Norton din New York City, cartea cunoscutului primatolog olandezo-american Frans de Waal *Mama's Last Hug: Animal Emotions and What They Tell Us about Ourselves*. Ea a fost tradusă de Carmen Strungaru și a fost publicată la jumătatea lui 2020 de Editura Humanitas cu titlul *Mama: ultima îmbrățișare* [*Mama's Last Hug*], cu subtitlul modificat *Ce ne spun emoțiile animalelor despre noi înșine* [*Animal Emotions and What They Tell Us about Ourselves*]. Subtitlul original precizează două subiecte: a) emoțiile animalelor; b) ce semnificație are cunoașterea acestora pentru înțelegerea comportamentului oamenilor. Subtitlul ediției în limba română direcționează atenția cititorului spre semnificația cercetării emoțiilor la animale pentru cunoașterea emoțiilor la om. Consider neinspirat acest artificiu publicistic, pentru că tema centrală a cărții o reprezintă tocmai emoțiile animalelor, mai precis analiza emoțiilor incluse în categoria emoțiilor sociale: empatia și simpatia (capitolul 3), dezgustul, rușinea, vinovăția (capitolul 4). Acestor emoții, care până nu demult erau atribuite numai oamenilor, li se adaugă emoțiile ce stau la baza unor comportamente considerate a fi specific umane: jocul (capitolul 2), politica, războiul, crima (capitolul 5) și unele fenomene psihice greu de acceptat că le împărtășim cu animalele: stima de sine, moralitatea, corectitudinea, echitatea (capitolul 6).

Primul capitol al cărții șochează de-a dreptul: animalele, dincolo de faptul că „știu ce știu” (metacogniție), au simțământul morții, sunt capabile să negocieze în situațiile conflictuale, trăiesc clipe de fericire. În fine, ultimul capitol are un caracter teoretic accentuat, urmărind să lămurească relația dintre creier și conștiință, înțelesul termenului „simțire”, ajungând la presupunerea – rezonabilă din punctul de vedere al autorului, profesor de biologie (comportamentul primatelor) în cadrul Departmentului de psihologie al Universității Emory (Georgia, SUA) – că animalele sunt capabile „să-și analizeze conștient experiența și memoria, au și capacitatea de a recunoaște explicit și tulburările corporale pe care le numim emoții” (p. 305). Prologul, concluziile, notele și bibliografia întregesc configurația acestei cărți, pe care o consider o excelentă continuare a lucrării fondatoare a psihologiei sociale: *Expresia emoțiilor la om și animale* de Charles Darwin (1872). Pe tot parcursul celor 332 de pagini, Frans de Waal analizează în paralel emoțiile la animale și la om, inclusiv expresia (exteriorizarea) acestora. Ilustrația descrierilor (desene și fotografii) ne conving – dacă mai era nevoie – că primatele nonumane au aceeași

expresie universală a emoțiilor omului. Sunt relatate rezultatele faimoaselor testări controlate cu oameni din peste 20 de etnii diferite ale antropologului Paul Ekman, care au dovedit că expresiile faciale ale emoțiilor primare/de bază/fundamentale (furie, frică, dezgust, bucurie, tristețe și surpriză) sunt universale, o moștenire de la primate – teorie avansată de Charles Darwin cu o sută de ani înaintea acestor testări. Cu ajutorul Sistemului de Codificare a Acțiunii Faciale (FACS), creat de Paul Ekman și Walter V. Friesen în anii 1980, cercetătorii de azi pot identifica chiar și emoțiile pe care oamenii încearcă să le ascundă.

Frans de Waal respinge clasificarea emoțiilor în fundamentale, secundare și terțiare, ca și dihotomia emoții pozitive *versus* emoții negative, considerând că emoțiile sunt ca organele: „Toate sunt necesare și le împărtășim cu celelalte animale [...]. Nimeni nu ar putea susține că unele organe sunt fundamentale, cum ar fi inima, creierul, plămâni, în timp ce altele ar fi mai puțin utile, de exemplu, pancreasul și rinichii” (p. 202). El identifică în structura emoțiilor trei componente: schimbări ale organismului, comportamente și simțiri. Dacă schimbările corporale și comportamentele pot fi observate și înregistrate cu ajutorul aparatelor și tehnicilor din ce în ce mai performante, simțirea, senzațiile subiective pot fi evidențiate prin relațiile verbale: spunem „sunt fericit, sau trist, îmi este rușine, mă simt vinovat” etc. Animalele nu ne pot comunica prin limbajul articulat ce simt – zidul care separă omul de animale a fost fisurat, dar nu dărâmat –, dar aceasta nu înseamnă că animalele resimt ca oamenii emoțiile de fericire, tristețe, rușine sau vinovăție: „Având în vedere cât de asemănător cu noi acționează animalele, că împărtășesc reacțiile noastre fiziologice, au expresii faciale și posedă același tip de creiere, n-ar fi cu adevărat straniu dacă experiențele noastre interne ar fi radical diferite?”, se întreabă retoric în capitolul final Frans de Waal (p. 332)

Mama: ultima îmbrățișare. Ce ne spun emoțiile animalelor despre noi înșine [Mama's Last Hug: Animal Emotions and What They Tell Us about Ourselves] prezintă un real interes pentru biologi, antropologi, sociologi, psihologi, filozofi și – de ce nu – pentru publicul larg, pentru toți cei dornici să se cunoască pe sine, să înțeleagă lumea exterioară și legătura dintre om și natură. Sunt abordate – uneori în profunzime, altele făcându-se doar trimitere – probleme încă disputate de oamenii de știință, precum hominizarea, antropogeneza, inteligența emoțională, sănătatea mintală, fundamentele traiului laolaltă al oamenilor, evoluția omului pe „scara animală” etc. Acest volum are calitatea rar întâlnită în scrierile academice de a îmbina judicios rigoarea științifică (datele din miile de ore de observație controlată, concluziile experimentelor de laborator și de teren, valorificarea critică a bibliografiei „de primă mână”, definirea precisă a termenilor) cu anecdotică (evocarea unor evenimente din biografia autorului, din viața propriei familii, relatarea cu har și haz a unor întâmplări din cariera sa de peste cinci decenii). Cu un fin simț al măsurii, Frans de Waal distinge faptele dovedite științific de speculațiile neîntemeiate ale unor cercetători, dat și de propriile lui presupuneri. Curajul de a pune la îndoială concluziile deja omologate de știință, propensiunea introducerii de concepte noi în vocabularul antropologiei, psihologiei și al disciplinelor conexe, simpatia și respectul nu numai pentru „verii noștri” – maimuțele antropoide, adică „asemenea oamenilor” –, ci și pentru toate viețuitoarele („animale umane” și „animale nonumane”), ca și pentru natură în general, oferă monumentalitate personalității savantului. „Oamenii ar trebui să respecte toate formele de viață: demnitatea inerentă tuturor ființelor vii, participarea pe care o are fiecare formă de viață la propria sa existență și la supraviețuirea omului și senzitivitatea și capacitatea de a suferi” – ne îndeamnă Frans de Waal (p. 294).

În cele ce urmează, voi încerca să evidențiez contribuția acestei recente cărți a lui Frans de Waal, considerat unul dintre cei mai importanți 47 de oameni de știință din toate timpurile (Discover, 2011) la progresul cunoașterii în domeniul psihologiei, în mod particular al

psihosociologiei. Înainte de a face aceasta, găsesc de cuviință să devoalez identitatea „Mamei” și tălcul „îmbrățișării”, folosind chiar textul din carte: „Mama, slăbită, aproape muribundă, era printre cei mai bătrâni cimpanzei [femelă – n.n.] din grădina zoologică [Grădina zoologică Burgers din Arnheim, Olanda – n.n.]. Jan, cu părul alb, care contrasta cu o jachetă de ploaie de un roșu aprins, este profesorul de biologie care mi-a condus teza de doctorat cu mult timp în urmă. Cei doi se cunoșteau de peste patruzeci de ani” (p. 23). Jan (profesorul Jan van Hoof), cel care a intrat cu încredere în cușca cimpanzeului-femelă spre a-și lua rămas bun de la muribundă, studiasse comportamentul „Mamei” începând din 1972, stabilind o relație afectivă reciprocă. „Mama” a înțeles compasiunea profesorului și l-a îmbrățișat fericită. „Mama” a murit câteva săptămâni mai târziu, la vârsta de 59 de ani.

Interacțiunea comportamentelor umane în mediul social constituie, în opinia mea, obiectul de studiu al psihologiei sociale. Primatologia studiază în principal comportamentele primatelor nonumane (cimpanzei, gorile, macaci ș.a.) în mediul lor natural și în captivitate. Metoda de studiu practică cu succes de Frans de Waal a fost „observația holistică integrată în context”, care presupune „privirea ansamblului, dincolo de centrul scenei” (p. 10). Opinez că aplicarea observației holistice integrate în context poate promova cu succes asemănător cunoașterea și în domeniul psihologiei sociale. În studiul comportamentului de întraajutorare umană, de exemplu, nu este suficient să îți concentrezi atenția asupra comportamentului persoanei aflate în dificultate și al donatorului de ajutor, notând caracteristicile socio-demografice (vârsta, apartenența la gen, statusul social) ale protagoniștilor. Trebuie să observi ce se întâmplă și „la periferie” (comportamentul celor care privesc scena) și totodată să integrezi tot ce se întâmplă în contextul social concret (tipul de cultură: colectivist/individualist, regimul politic: democratic/dictatorial, situația: normalitate/criză economică, sanitară etc. Și mai trebuie să treci dincolo de ceea ce observi, să pătrunzi în *black box*, să descifrezi procesele neurale și mentale. Un astfel de studiu nu știu să se fi făcut, deși „neuroștiința deschide cutia neagră pentru a ne permite să privim în interiorul creierului” (p. 314).

Profesorul Frans de Waal se pronunță deschis, fără niciun echivoc, împotriva behaviorismului – școală de gândire cu impact internațional, care „a început cu intenția laudabilă de a dezvolta un cadru unificator, care să explice atât comportamentul uman, cât și pe cel animal. Și-a dobândit numele din concentrarea asupra comportamentului observabil și din rezerva față de lucruri neobservabile precum conștiința, gândurile și senzațiile” (p. 311). S-a ajuns până acolo încât unii behavioriști au afirmat că „psihologia are nevoie să se lepede de «jugul conștiinței»” (*ibidem*). De asemenea, remarcă, deplin justificat, excesul de chestionare în cercetarea psihologică a emoțiilor. În ce mă privește, adaug că acest exces este vizibil și în cercetarea psihosociologică în general.

În legătură cu evoluția, poziția lui Frans de Waal este la fel de clară: „evoluție fără miracole”, respingerea argumentată a „excepționalismului uman”, care presupune o „răsturnare spectaculoasă în locul procesului lent și lin al evoluției”. Împotriva viziunii hobbsiene – *bellum omnium omnes* –, autorul acestei fascinante cărți și al atâtor altora (*Peacemaking Among Primates*. Cambridge, Harvard University Press, 1989; *Chimpanzee Cultures*. Cambridge, Harvard University Press, 1994; *Bonobo: The Forgotten Ape*. Berkeley, University of California Press, 1997; *The Bonobo and the Atheist: In Search of Humanism Among the Primates*. New York, Norton, 2013 [trad. rom. *Bonobo și ateul. În căutarea umanismului printre primat*, București, Editura Humanitas, 2017]; *Chimpanzee Politics: Power and Sex Among Apes*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2007; *Are We Smart Enough to Know How Smart Animals Are?* New York City, Norton [trad. rom. *Suntem îndeajuns de inteligenți pentru a înțelege inteligența animalelor?*. București, Editura

Humanitas, 2017] ș.a.) acreditează ideea că „principala noastră strategie de supraviețuire este traiul în grup” (p. 239). „Setea de putere”, prezentă la om și la maimuțele antropoide, generează însă violență, conflicte în interiorul grupurilor și între grupuri. „Mari diferențe de venituri destramă țesutul social, reducând încrederea reciprocă, întreținând tensiunile sociale, creând anxietate și compromițând sistemul imunitar, atât al bogaților, cât și al săracilor”, afirmă Frans de Waal (p. 266), făcând trimitere la un studiu din 2001 al lui Richard G. Wilkinson, profesor de epidemiologie socială la Universitatea din Nottingham.

În mediile universitare din Occident, *Mama: ultima îmbrățișare. Ce ne spun emoțiile animalelor despre noi înșine* [Mama's Last Hug: Animal Emotions and What They Tell Us about Ourselves] a generat vii discuții asupra tezelor formulate de profesorul Frans de Waal. Deși i s-au adus unele critici – exagerarea rolului hormonului oxitocină în stările și procesele emoționale și încălcarea uneori a liniei fine care separă obiectivitatea științifică de antropomorfism (termen provenit din limba greacă *άνθρωπος*/anthropos, „om” + *μορφή*/morphé, „formă” + suf. – ism, pus în circulație de filozoful, teologul și poetul grec Xenofan, sec. V î.e.n., care a satirizat descrierea zeilor de către Hesiod și Homer ca și cum ar fi arătat ca oamenii) și antropodenialism (termen introdus în vocabularul antropologiei de către Frans de Waal, semnificând negarea faptului că animalele au emoții ca și oamenii) –, recenta carte a lui Frans de Waal a devenit imediat bestseller, fiind nu numai un depozitar de date științifice extrem de valoros, ci și un ghid practic de raportare rezonabilă a omului la animale, dată fiind „biofilia”, legătura noastră instinctivă cu natura și cu alte animale, studiată de entomologul evoluționist Edward O. Wilson, fondatorul sociobiologiei, domeniu de studiu al bazei biologice a comportamentelor sociale.

Personal, mă îndoiesc de faptul că „atracția pentru carne ne-a modelat evoluția socială”, că „datorăm natura noastră cooperantă, tendința de împărțire a hranei, simțul nostru de echitate și chiar moralitatea noastră vânătăorii de subzistență a strămoșilor noștri” (p. 292). De asemenea, am serioase rezerve față de rolul atribuit de Frans de Waal emoțiilor ca trăiri care „dau înțeles tuturor lucrurilor” (p. 19), precum și față de unele presupuneri, cum ar fi cea care leagă expresia „pupatul/linsul în fund” al celor de la putere, întâlnită în numeroase limbi (în română există o expresie depreciativă – „pupincurismul”), de toaletarea intensă în jurul anusului a masculului alfa din grupul antropoidelor nonumane de către masculii rivali învinși (p. 11). Ezităările mele în acceptarea unor astfel de aprecieri ale autorului nu umbresc valoarea de ansamblu a cărții.

Voi încheia recenzia acestei cărți relatând o întâmplare petrecută cu mulți ani în urmă. Unul dintre fiii mei, pe atunci în vârstă de 5-6 ani, mi-a declarat, tam-nisam, că este bucuros. L-am întrebat în glumă unde simte el bucuria, iar el făcut un gest cu ambele mâini înconjurându-și genunchii. M-am amuzat copios. L-am luat în brațe și l-am sărutat. Aflu acum din cartea lui Frans de Waal (pp. 308-309) că în 2016 o echipă de cercetători din Finlanda, condusă de Lauri Nummenmaa, a cartografiat regiunile corpului implicate în diferite emoții: au cerut subiecților vorbitori de finlandeză, suedeză și taiwaneză să marcheze pe siluete corporale regiunile pe care le asociază cu diferite emoții. Au descoperit că, indiferent de cultura de care aparțin, subiecții de experiment au proiectat dezgustul în zona gâtului și în sistemul digestiv, furia și fericirea în membrele superioare, teama și anxietatea în perimetrul stomacului, rușinea profilându-se la nivelul capului și în obraji, bucuria fiind localizată în tot corpul. Morala: ceea ce în urmă cu mai mult de patruzeci de ani îmi părea mie – și cred că oricărui psiholog – o utopie (localizarea corporală a resimțirii emoțiilor), în zilele noastre este un dat științific probat experimental. Universul cunoașterii își lărgeste mereu orizontul.